

ОСОБЛИВОСТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ/ПОРУШЕННЯ ПРАВОСЛАВНИМ СВЯЩЕНСТВОМ ВІРНОСТІ ПАСТИРСЬКОМУ СЛУЖІННЮ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ (УСРР, 1920-ті рр.)

Досліджується проблема зречення духовного сану представниками кліру всіх православних конфесій у контексті повсякденного життя українського суспільства в 1920-х рр. Розглядаються канонічні основи інституту священства та особливості збереження/порушення вірності пастирському служінню за умов комуністичної модернізації радянської України.

Пошуки нових методологічних підходів до вивчення та історієписання вітчизняної минувшини призвели до застосування на сучасному етапі дослідження історичних явищ і процесів міжвоєнного періоду історії України (1920–1930-ті рр.) концепції повсякденності, котра на сьогодні в гуманітаристиці «постає як забезпечувальна мережа подієвої історії, являє собою перетин різних діяльностей і практик окремої людини і суспільства у цілому»¹. Загалом же повсякденність пов'язана з формами організації навколишнього простору і створенням ідеальних канонів поведінки людини, відповідних часу і обставинам. Кожна історична епоха створює власну конфігурацію взаємодії суспільства, власні канони й символіку правил людської поведінки. А людина будує власне реальне життя, «вписуючи» своє тіло та свідомість у пануючі норми і правила, прагнучи відповідати ідеальним приписам. Таким чином, «саме у повсякденності відбувається синтез “мислительних” і “матеріальних” структур»². Мережею присутніх та апробованих у ній смислів вона поєднує в одне ціле різні прояви життєдіяльності людини: приватне життя з публічним, утилітарно-прагматичні дії з ідейними і морально-етичними виборами, побутові аспекти життя з трудовою діяльністю, групові й вікові інтереси з загальносуспільними, локальні події вписує у загальнодержавні, буденні настрої трансформує в ментальні характеристики тощо³.

Суспільство – це не просто сукупність індивідів, груп чи верств, це система загальноприйнятих ними стосунків, вироблення яких хоч і відбувається на індивідуальному рівні, передбачає суспільну адаптацію з урахуванням державної політики та ідеології, національно-культурних традицій, а також щоденних життєвих практик⁴. Відтак, щоб детально дослідити радянський тоталітаризм, зрозуміти механізми його вкорінення у суспільну та індивідуальну свідомість, політичну культуру, а також досягнути причини його збереження в ментальній структурі сучасних українців, потрібно прискіпливо вивчити структуру повсякденності українського соціуму в період становлення комунізму в Україні та формування комуністичного світогляду (1920–1930-ті рр.), коли традиційне

* Євсєєва Тетяна Миколаївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України 20–30-х рр. XX ст.

¹ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) Відп. ред. С.В.Кульчицький: У 2 ч. – Ч.1. – К., 2009. – С.8.

² Кнабе Г.С. Диалектика повседневности // Вопросы философии. – 1989. – №5. – С.29.

³ Нариси повсякденного життя радянської України... – С.7.

⁴ Там само.

православне суспільство «було видерте зі своїх форм і наново відлите відповідно до ідеологічного проекту»⁵.

Сучасні науковці переважно сходяться в тому, що «повсякденність є продуктом тривалого історичного розвитку, вона складається природним шляхом відбору найбільш прийнятних норм, правил, звичок, традицій та предметно-речового забезпечення. Навіть за найрадикальніших суспільно-політичних (революція, війна) чи природних (повінь, землетрус) катаклізмів повсякдення не може кардинально змінитися за короткий час. Повсякденність має виражений інерційний характер, найменше вона підвладна корекції згори, розпорядчим директивам і наказам»⁶. Однак справедливо й те, що «нормативна повсякденність у переломні чи кризові часи набуває ознак екстраординарності й екстремальності»⁷.

Власне, приватне і суспільне життя всього православного кліру без винятку й опинилося між цими абстрактними науковими дефініціями: між «вираженням інерційним характером» та «ознаками екстраординарності та екстремальності». Коли під тиском розпорядчих директив і наказів упродовж життя лише одного покоління змінювався не тільки темп та стиль життя, але рвалися сімейні, особистісні, суспільні зв'язки між людьми, ущент руйнувався стрункий світогляд, успадкована від далеких предків структура менталітету, калічилося, нівелювалося і зовсім зникало саме життя.

Для родин духівництва всіх православних конфесій реалізація принципу відокремлення церкви від держави в реальному повсякденному житті означала витіснення їх не лише поза межі правового поля держави, а й суспільного буття загалом. Перетворення багатонаціональної та офіційно-православної імперії на атеїстичну комуністичну націю не передбачало існування жодних автономних позадержавних (і позасуспільних) соціальних груп (чи то пак відгалужень, якщо послуговуватися термінологією Г.Арендт) на кшталт старообрядницьких громад, які існували в Росії паралельно з офіційною православною церквою. Слідом за К.Марксом, російські більшовики вважали, що «продуктування ізольованого індивіда поза суспільством – така ж нісенітниця, як розвиток мови без індивідів, які спільно живуть та спілкуються один з одним»⁸. Усі так звані «непролетарські» людські елементи з «непаразитарних» чи, принаймні, «економічно корисних груп ворожого табору» під тиском диктатури пролетаріату мали пережити «прискорений процес розкладу старої психології». Після чого «примусово діюча організація пролетарської держави» мала їх «облікувати, зібрати, поставити на нове місце, умістити (в оригіналі «вдвинуть» – *Т.Є.*) в нові трудові рамки»⁹.

Засобами, що ними «пролетарська держава» збиралася «прискорити процес розкладу старої психології», були знищення власності й тісно пов'язаних із нею прав та свобод, реформування родинного укладу з застосуванням брехні та насильства. Відтак реалії повсякденного життя в радянській Україні – від

⁵ Безансон А. Лихо століття: Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту / Пер. з фр. Т.Марусик. – К., 2007. – С.22.

⁶ Нариси повсякденного життя радянської України... – С.15.

⁷ Там само.

⁸ Бухарин Н.И. Экономические категории капитализма в переходный период // Его же. Проблемы теории и практики социализма. – Москва, 1989. – С.152.

⁹ Бухарин Н.И. «Внеэкономическое» принуждение в переходный период // Там же. – С.162–163.

всеохоплюючого державного терору, утисків економічного характеру, обмеження політичних прав і свобод, матеріальної скрути, боротьби за фізичне виживання, небезпеки маргіналізації й до проблем із визначенням національної та конфесійної ідентичності в умовах комуністичної модернізації – не сприяли інтелектуальному чи духовному «піднесенню [...] до тієї ідеї, що в комунізмі є християнська правда»¹⁰, натомість примушували духівництво замислюватися над подальшими суспільними перспективами та зрікатися духовного сану.

Для людей глибоко віруючих, тих, хто обрав пастирське служіння за покликанням, це було вкрай непросте рішення. Адже, відповідно до канонів православної церкви, ієрархічне священство – боговстановлений інститут, початок котрому поклав Ісус Христос. У Св.Письмі читаємо: «Ісус зробився первосвященником навек за чином Мелхиседека» (Євр. 6:20). Відтак, священство покликане до життя внутрішньою стороною сутності церкви і має на собі печатку непорушності – воно вічне, як сама церква Христова. Засобом, за допомогою якого священство залишається до сьогодні і триватиме до кінця часів, є апостольське приємство – хіротонія (рукопокладення), встановлена самими апостолами під час їхнього земного життя, для передачі благодаті, отриманої від Господа (Ів. 20:21–23). Покликавши на служіння гідних осіб, апостоли (у пізніші часи – їхні приємники) з молитвою покладали руки на посвячуваних, аби ті отримали благодать Святого Духа для несення священного служіння (Тим. 4:14; Дії 14:23, 2 Тим. 1:6. та ін.). Ця благодать і є основою таїнства священства, його внутрішньою ознакою, невидимою стороною. Із поданням благодаті обрана особа отримує право і владу від Святого Духа звершувати таїнства для спасіння віруючих. Від початків церква знає три ступеня ієрархічного служіння: єпископський, пресвітерський та дияконський¹¹. Єпископи, як приємники апостолів, мають благодатний зв'язок із ними. Це – архіпастирі, первосвященники та вищі вчителі своїх церков. За вченням св.Іоанна Дамаскіна, єпископам вручена церква¹². Пресвітер, із поданням благодаті через покладання рук від єпископа, отримує право і владу від Святого Духа звершувати таїнства для спасіння віруючих, низводячи на них благодать, яка подається в таїнствах церкви, допомагаючи на шляху до спасіння, освячуючи й обожнюючи їх¹³. Диякон допомагає єпископові та пресвітерові у служінні й бере участь у звершенні священнослужіння у вівтарі¹⁴. Вищі клірики та священнослужителі отримують благодать священства через хіротонію у вівтарі. Нижчі клірики (іподиякони, читці, співаки) поставляються на служіння через покладання єпископом руки (хіротесію) поза вівтарем у храмі. Таким чином, «усі три ступеня священної ієрархії – апостольського походження і триватимуть до кінця часів»¹⁵. Отже, «благодать, низведена архієреєм в таїнственному священнодійстві під час літургії, не може бути знята ніякою владою на землі»¹⁶.

¹⁰ Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – Москва, 1990. – С.147.

¹¹ Цыпин В., протоиерей. Церковное право: Курс лекций. – Москва, 1994. – С.135.

¹² Там же. – С.136.

¹³ Там же; Кравець О. Православне вчення про благодатність і незгладимість таїнства священства: Дис. ... канд. богослов. наук. – К., 2002. – С.4.

¹⁴ Цыпин В., протоиерей. Церковное право. – С.136.

¹⁵ Там же. – С.141.

¹⁶ Киприан (Керн), архимандрит. Православное пастырское служение. – Санкт-Петербург, 2000. – С.110.

З іншого боку, збереження вірності своєму покликанню від моменту висвяти й до кінця земного життя було ще й канонічним обов'язком клірика. Сьоме правило VI Вселенського (Халкидонського) собору передбачало:

«Поставленим одного разу до кліру та ченцям [...] не вступати ані на військову службу, ані в мирський чин. Інакше тих, хто насміляться на подібне й не повернуться із каяттям до того, що раніше обрали для Бога, піддавати анафемі»¹⁷.

У дореволюційній Росії синодальним указом від 1831 р. дозволялося полишати служіння перед вівтарем Господнім за власним бажанням і просити про зняття сану лише у випадку «вдівства у молодих літах», і то за умови, що молодий священик обтяжений великою сім'єю¹⁸. Особи, позбавлені священства згідно з клопотанням, мали право вступити на державну службу: диякони – лише через шість років після складення сану, пресвітери – через десять¹⁹. Про серйозність та ступінь негативізму у церковній свідомості, з якою сприймалося складення сану, свідчить той факт, що за кілька місяців після ухвалення 25 березня 1917 р. Тимчасовим урядом постанови «Про скасування обмежень у правах білого і чорного духовництва та ченців, які добровільно, з дозволу духовної влади, знімають із себе духовний сан», мандатна комісія першої сесії Всеросійського помісного собору у серпні 1917 р. під час перевірки делегатських повноважень виключила зі свого складу посланця від однієї з сибірських єпархій саме з огляду на канонічні вимоги²⁰.

Але в умовах комуністичної модернізації ситуація була винятковою загалом. Більшовицький ідеологічний проект у період становлення протягом 1920–1930-х рр. силами державного апарату практично витіснив із суспільної й особистої свідомості громадян та їхніх повсякденних практик традиційну біблійну мораль, викладену на другій Мойсєєвій скрижалі: п'яту («шануй батька свого і матір свою»), шосту («не вбивай»), сьому («не чини перелюбу»), восьму («не кради»), дев'яту («не свідчи неправдиво проти ближнього свого»), десятую («не бажай жони ближнього свого, і не бажай дому ближнього свого, ані поля його, ані раба його, ані невольниці його, ані вола його, ані осла його, ані всього, що є в ближнього твого») заповіді.

Утім, зовсім витіснити церкву, зокрема нівелювати духовництво у суспільній структурі, викинути релігію з повсякденних практик силами державного апарату виявилось неможливим, адже жодні безпосередні кадрові рішення держави (призначення/звільнення з посад) у церковному середовищі не набули б найменшої легітимності. До того ж жорсткий натиск на християнську церкву за перші роки становлення радянської влади породив більше мучеників (і серед віруючих, і серед кліру), ніж вона мала від свого народження. Ця сумна статистика поширювалася і на православ'я в Україні. Отже, залишався тривалий шлях штучного створення комуністичною державою умов для дискредитації та самодискредитації духовництва у соціумі, у тому числі й через зречення сану кліриками.

¹⁷ Книга Правил Святих Апостолів, Вселенських і Помісних соборів і Святих Отців. – К., 2008. – С.41.

¹⁸ Цыпин В., протоиерей. Церковное право. – С.172.

¹⁹ Там же. – С.179.

²⁰ Деяния Священного собора Российской православной церкви 1917–1918 гг. – Москва, 1994. – Т.1. – С.185.

Відтак, частина священства, свідомо стаючи на свій мученицький шлях, зуміла залишитися до кінця вірною пастирському покликанню, канонічному обов'язку та визнаним християнським уявленням про життєві цінності. Ось як писав про це ієрей А.Жураковський, заарештований у Києві одразу ж після відправлення літургії і засланий до Краснококшайська Марійської АРСР (нині – Йошкар-Ола, Республіка Марі-Ел, Російська Федерація), у листі до своєї парафіянки А.Карпеко від 1 травня 1923 р.:

«Часто це почуття радості охоплює душу гострим болем, іноді – розливається спокійним світлом у серці. Ніколи певність у Ньому та праведності Його шляхів не була в душі такою життєвою, такою твердою. Власної волі немає, немає власних планів, фантазій і навіть немає власної відповідальності. Є Його воля, Його мудрість, Його благодать. Це почалося в ту ніч, коли вийшов у невідомість із дому, відірвавшись від старого життя, від минулого. Відтоді це росте і міцніє в мені та в інших, хто несе цей самий хрест і прилучився до цієї ж радості. Бачу, як змінюються тут у цьому світі, у горнилі цих випробувань, ростуть і стають просвітленишими ті, хто здавався буденним і маленьким там, у минулому, на волі. Щодня дякую Богові за всю ниспослану Ним радість»²¹.

Оповідючи про замучених на Луб'янці священнослужителів, сучасник підкреслював зразкову поведінку їхніх удів:

«Одна з них, сяючи очима з-під чорної хустинки на голові, говорила іншій: “Які ми щасливі з вами, паніматко, які ми щасливі! Якої смерті сподобились чоловіки наші! За віру вінець свій мученицький прийняли. Тепер треба тільки молитись за них. Ні, і молитись не треба: це вони за нас перед Господом моляться”»²².

Отець Ніколай Піскановський, котрий служив в Олександрійському повіті Херсонської губернії, одержав на Соловках листа від дружини й сина такого змісту: «Ми завжди радіємо, думаючи про твої страждання в таборі за Христа та Його церкву. Порадій і ти за те, що й ми сподобилися бути знову гнані за Господа»²³.

Інша ж частина духовництва, яка не знайшла у собі сил на подвиг мучеництва, або не вважала душпастирство своїм покликанням і виконувала обов'язки священства під тиском різних життєвих обставин, намагалася знайти своє місце поза церковним служінням. Тому, наскільки вдалося встановити за документами, випадки відмови від духовного сану зустрічаються вже з другої половини 1922 р. Серед причин, указаних у заявах ієреїв у 1920-х рр., фігурували: «Бажання бути нарівні з іншими громадянами»²⁴; «Не бути надалі у суспільстві з попами в затемненню темного народу»²⁵; «Маю у сім'ї дев'ять душ, а утримання за 8 місяців не отримував. Я стиснутий у рамках гірше, ніж під

²¹ Білокінь С.О. Анатолій Жураковський і київські йосифляни: Документальне дослідження. – К., 2008. – С.42.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.5. – Оп.1. – Спр.2191. – Арк.13.

²⁵ Там само. – Арк.14.

пресом»²⁶; «Із перших днів революції я побачив, що буржуазія користується релігією як знаряддям народного затемнення. Я був свідомим знаряддям у руках буржуазії»²⁷; «Працював на ґрунті релігійної діяльності 26 років і залишив цю роботу через розчарування, у чому й розписуюсь»²⁸; «Залишив цю роботу по причині усвідомлення дурману і розчарування»²⁹; «Працював на ґрунті релігійної діяльності 16 років, залишаю цю роботу тому, що не бажаю залишатися у середовищі самодурщиків, які ссуть людську кров»³⁰; «Віддавши десять років народній освіті, [через матеріальну скруту] мусив іти туди, де міг бути хоч трохи забезпеченим. Маючи диплом про закінчення духовного закладу, я у 1920 р. став священиком. Зараз відчуваю докори сумління, що служу не тій справі, та бажаю бути повноправним громадянином УСРР»³¹ тощо.

Від початку 1923 р. центральний ліквідаційний відділ НКВС намагався використати такі випадки для антирелігійної агітації і пропаганди. Із цією метою він зобов'язував працівників губернських ліквідаційних комісій надсилати числа місцевих газет із публікаціями заяв священиків про відмову від духовного сану та «бажанням стати членами великої трудової сім'ї радянських республік»³². Із цього ж часу охочих – після складення сану – офіційно дозволили брати на роботу в радянські установи та «залучати до антирелігійної діяльності, як людей, що добре знали настрої і спосіб мислення селянства»³³.

Але життєписів, як, наприклад, колишнього псаломника с.Тожира Пищевського райвиконкому (так у документі – Т.Є.) Ф.Гур'єва, набралось небагато. Він «ви́ріс єдиним сином у дуже бідній сім'ї рибалки з восьми душ. Псаломником став 1910 р. через те, що при церкві була земля і на ній можна було працювати. Тоді ж забрав до себе родину. Із 1915 по 1918 рр. воював. Радянська влада дала можливість звести власний будинок, отримав земельний наділ на всю родину, за що щиро і вітаю і висловлюю свою вдячність радянській соціалістичній республіці»³⁴. Або, наприклад, життєписів, подібних до автобіографії колишнього священика церкви Всіх Святих с.Петропавлівка Павлоградської округи на Катеринославщині І.Корнюші, котрий, «ознайомившись із сучасною літературою та науковою теорією марксизму, піддав критиці свою роботу як служитель культу»³⁵. Отже, до семінарії колишній панотець

«пішов 1909 р. [через те, що] були добрі знайомі, котрі допомогли продовжити освіту. Там у 1912–1914 рр. був редактором літературно-політичного органу середніх шкіл підпільного журналу “Наша жизнь”. Потім [не зміг вступити до] Медичної академії через великий конкурс і був два місяці псаломником. Був на фронті

²⁶ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.252. – Арк.3.

²⁷ Там само. – Арк.15.

²⁸ Там само. – Арк.16.

²⁹ Там само. – Арк.18.

³⁰ Там само. – Арк.19.

³¹ Там само. – Оп.1. – Спр.2191. – Арк.16.

³² Там само. – Арк.11.

³³ Там само. – Арк.11; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1772. – Арк.13.

³⁴ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.252. – Арк.20.

³⁵ Там само.

у 1917–1918 рр. Із 1919 р. вчителював у Томанівському вищому начальному училищі Катеринославського повіту, був членом Томанівської райради. Організовував свята, мітинги, відкривав хати-читальні; не встиг піти з червоними. Загроза мобілізації та цькування, як більшовицького агітатора, примусили мене заховатися під рясу з одного боку, а з іншого – [потреба] ділитися своїми думками з великою кількістю людей. [...] На цьому терені в мене почалося роздвоєння, в мені стало два “я”: одне – хотіло вірувати, інше – критикувало “віруюче я”³⁶.

Далі колишній ієрей назвав причини відмови від сану священника:

«1) життя духівництва, його невіра і свідомо експлуатація релігійного почуття народної маси, його реакційність та захланність; 2) розкол церкви на групи – Живу церкву, Давньоапостольську, Грекоросійську – та його подальша історія почала більшою мірою витверезувати від попівства. Боротьба ворогуючих сторін почала різко та наочно виявляти неспроможність релігії, її основу – обман, вигідний тільки одному духівництву. Водночас я захопився сучасною літературою, і коли мені довелося прочитати М.Бухаріна “Теория исторического материализма”, де наочно та переконливо доведено про надбудови на економічному базисі, критичне мое “я” остаточно перемогло мое віруюче “я”, дало сили розірвати з попівством»³⁷.

Тому попри періодичні циркулярні розпорядження, якими НКВС зобов’язував усі губернські адміністративні відділи надати інформацію «про всіх осіб, що зняли з себе “священний” сан, з [...] фотографіями, коротким життєписом та зазначенням причин виходу з “духовного звання”»³⁸, реально скористатися з політичною метою можна було лише фактами з біографії тих, хто «активно ставиться до радянської влади та веде антирелігійну пропаганду»³⁹. Для прикладу, священник с.Ставицьке Козелецького району на Чернігівщині П.Пальчик, звертаючись із листом про зречення сану до окрвиконкому, зазначав:

«Спонукало мене відмовитися те, що я людина сучасна, маю 25 років і всю освіту отримав у революційний час, та ще й був з 1919 по 1925 рр. членом козелецького комсомолу – це вже мені дало велике розуміння політичного життя. Що стосується вступу на цю службу, то просто становище життя примусило; я чудово знав та знаю, що тут вся віджитість і вона по науці має звестися до кінця. Послужив я на цій службі три роки, я окрім користі нічого не приніс, і вже залишилися тільки дехто з фанатиків, які вірять у щось, а решта позбулися переконань, що можуть засвідчити місцевками. І нині, за втрати переконань, і я вирішив відмовитись, але не йти далі, натомість я можу принести більшу користь у своєму селі для громадян, а, зокрема, для молоді, котра прагне лекційного заняття і вступу до комсомолу, де міг би я принести більшу користь державі, оскільки я, Пальчик, прожив у цьому селі тільки на бесідах із громадянами й тепер, коли молодь взнала,

³⁶ Там само. – Арк.41.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само. – Спр.199. – Арк.23.

³⁹ Там само. – Спр.252. – Арк.35.

що я опинився у селі, то просто кажуть: “Не їдьте від нас, а будьте з нами і нам читайте про Бога”. Відтак, прошу окривконком про повернення мені громадянських прав»⁴⁰.

Переважна ж більшість колишніх духовних осіб не поспішала ставати «на шлях активної лояльності щодо радянської влади» і не виявляла «політичної активності». За спостереженнями «догляду» підвідділу культів НКВС, їх суспільна діяльність була такою:

«Залишалися віруючими та відвідували церкву або виконували релігійні обряди; просто спокійно працювали на землі; зреклися сану за власним бажанням і займаються нині домашнім господарством; відносилися до радвлади спокійно; знаходяться на радянських посадах; має господарство, але одночасно бажає зробити попом, відмовившись від посади псаломника»⁴¹.

Категорично непридатними для використання в антирелігійній пропаганді вважалися біографії тих зреченців, котрі «відмовилися від сану не тому, що не вірують у Бога, а тому, що не мають таких прибутків, які раніше мали» або «відносилися до радвлади “контрреволюційно”»⁴².

Тому дуже швидко у справі сприяння держорганів специфічній соціальній адаптації колишніх священників у «великій трудовій сім’ї радянських республік» місцевим підрозділам НКВС було спрямоване застереження застосовувати на місцях «суворо індивідуальний підхід і зарахування на службу застосовувати до найкращих з них»⁴³. Тоді ж обіжними розпорядженнями губернським адміністративним відділам рекомендували відновлювати «зреченців» у виборчих правах. Для цього губернські ліквідаційні комісії мусили

«брати на облік усіх колишніх духовних осіб, надавати до виборчих комісій при губвиконкомах свої висновки стосовно останніх. А наявну інформацію використовувати для антирелігійної пропаганди, залучаючи до цієї роботи *найбільш придатних колишніх “служителів культу”* (курсив наш – Т.Є.)»⁴⁴.

На час реорганізації апарату НКВС (перетворення ліквідаційних комісій на підвідділи культів) у жовтні – грудні 1924 р. у звітних документах наркомату з’являються оптимістичні висновки, що «служителі культу сотнями зрікаються сану та виказують бажання працювати по антирелігійній пропаганді»⁴⁵. Проте реальний стан справ був далеко не таким однозначним. Разом із заявою про зречення сану колишні священнослужителі подавали клопотання про відновлення у громадянських правах. Округові ліквідаційні комісії надсилали весь накопичений матеріал до губліквідкомів і частково оприлюднювали у журналі

⁴⁰ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.Р-61. – Оп.1. – Спр.876. – Арк.50; Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр.: 36. док. і мат. – Чернігів, 2010. – С.327.

⁴¹ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.252. – Арк.35; Криворіжжя: більшовизм проти православ’я (1920–1930): 36. док. і мат. – Кривий Ріг, 2005. – С.74–75.

⁴² ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.252. – Арк.36–37.

⁴³ Там само. – Спр.199. – Арк.23.

⁴⁴ Там само. – Арк.38.

⁴⁵ Там само. – Спр.193. – Арк.26.

агітпропу губкому «Безвірник». Переважна більшість, як непридатні до пропагандистського застосування, там зберігалися по кілька років. А колишніх священників, котрі вважали, що таким чином автоматично відновили свої громадянські права і в містах влаштовувалися на роботу до спілок та установ, під час перших же чисток звільняли з посад. У селах, щоб отримати землю, потрібно було «приписатися до сільської громади», надавши на загальних зборах підтвердження відновлення своїх громадянських прав. Працівники губліквідкомісій/підвідділів культів, з огляду на відсутність фахової підготовки, досвіду та високу плінність кадрів, у більшості випадків не порушували клопотання перед президіями губвиконкомів, а потім – перед ВУЦВК про відновлення зреченців у громадянських правах. Навіть більше: не вважали за потрібне це робити, оскільки «відповідно до п. “г” ст.21 Конституції, обмеження у правах поширюється на церковнослужителів фактичних, а не колишніх. Останні ж, зрікаючись сану, тим самим набувають громадянських прав»⁴⁶.

У листопаді 1925 р. ВУЦВК та РНК УСРР ухвалили рішення про повернення «зреченцям» політичних прав за умови наявності в них довідки про те, що вони займаються «суспільно-корисною працею». Таким чином, духівництво опинялося у зачарованому колі. Чекаючи по кілька років відновлення громадянських прав, а з ними – можливості офіційно позбутися статусу «общественного паразита» (так у тексті – *Т.С.*) і стати частиною новостворюваного суспільства, «зреченці», опинившись без роботи, житла та засобів до існування, мусили повертатися до несення церковної служби.

Наприклад, секретар Криворізької округової ліквідкомісії Б.Романовський, характеризуючи становище священства округи на нараді секретарів окрадмінвідділу, констатував: «Греко-російці ведуть боротьбу між собою за кращі парафії. Старе духівництво вишукує засоби до існування, іде на заробітки, виголошує проповіді, поширює звернення, де вказує на євреїв, що вони добре утримують своє духівництво, а ви, мовляв, забуваєте. [...] Попи зрікаються переважно молоді, причини – матеріальна незабезпеченість попів»⁴⁷. «За звітний період (жовтень 1924 р. – *Т.С.*) декілька попів публічно зняли свої рясни, багато хто бажає зняти, якщо радвлда прийме їх на яку-небудь роботу, щоб не вмерти з голоду»⁴⁸.

Із другої половини 1920-х рр. вихід з духовного сану (у тому числі й повторний) набув ознак масового явища. Відтак, із 1926 р. у протоколах місцевих з'їздів духівництва різних рівнів, звітах управлінських підрозділів усіх конфесій відверто констатувався брак або й «відсутність нових сил, котрі бажали б працювати на ниві Божій, через тяжке матеріальне становище»⁴⁹. Але детально дослідити на документальній основі перебіг процесу світоглядних змін та фаз кризи православної ідентичності у представників священства, яке без перебільшення було основою структури їхньої повсякденності, практично неможливо, через те, що справжні причини такого кроку, як, наприклад, це зробив священник Ф.Белінський – позбавлення громадянських прав, утиски прав

⁴⁶ Там само. – Спр.230. – Арк.7.

⁴⁷ Там само. – Спр.197. – Арк.221–222.

⁴⁸ Криворіжжя: більшовизм проти православ'я... – С.68.

⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.3. – Спр.262. – Арк.42.

дітей на освіту та непомірно висока платня за неї, бажання забезпечити дітей від правових обмежень⁵⁰ – відверто вказували одиниці. У переважній більшості особових справ священників або офіційних зведених відомостей у графі «Причини зречення» зазначалося: «Причин не вказано, мотивів не з'ясовано», «не бажає працювати у цій галузі», «за бажанням зректися сану та посади», «по старості, по хворості».

Стандартні формули, якими мотивувалося складення духовного сану в 1927–1929 рр., були такими: а) *за власним переконанням або через розчарування* – «заперечення попередніх поглядів»; «переконався, що релігія – дурман»; «усе, що попи говорять, є обманом і знущанням над людиною»; «немає релігійного почуття»; «матеріалістичний погляд на речі»; «розчарувався»; «моральне незадоволення»; «критичне ставлення до єпископату та священства – затемнення мас під тиском архієреїв»; «після відбуття лагзбору переконався, що не приносить користі громаді»; «переконався в релігії як методі експлуатації»; «майже 20 років у сані священника прагнув правди, щоб насититися нею, однак, зізнаюсь, не тільки не наситився, але й не знайшов її в релігії»; «переконався, що релігія побудована на брехні й обмані, існує тільки в інтересах капіталістів, як знаряддя боротьби з робітничим і селянським класами»; «“сів не у свої сани”, не вірю в той ідеал, який проповідував, бо ніхто зі старослов'янської організації від низу до верху його не виконує, а лише виставляє напоказ»; «не маю від свого попівського сану ніякої користі, крім моральних образ, і не так від людей, що стали відвертими безвірниками, як від тих, що йменують себе релігійними»; «признав безцільним бути зв'язаним з релігійними традиціями [...] цьому сприяло також читання останнім часом антирелігійної літератури»; «переконався в неправдивості тих вірувань, які віддавна проповідують попи темній і несвідомій масі з метою своєї наживи»; «переконався на досвіді, що релігія нічого, крім бездушних обрядів та формальностей не дає ні розуму, ні серцю, і, являючись історичним пережитком, присипляє діяльну думку, розслаблює волю і принижує людську гідність»; б) *матеріальна скрута* – «потрапив у духовне середовище через матеріальне становище»; «через малу прибутковість та усвідомлення брехні»; в) *бажання приступити до трудового життя та співчуття ідеям соціалізму* – «дивиться гаразд до радянської влади й іноді провадить антирелігійну пропаганду»; «задля користі республіки та щоб бути чесним громадянином»; «релігія та культ гальмують проведення у життя ідей комуністичної партії»; «небажання йти проти заходів радвлади»⁵¹. Слід зауважити, що мотивацій зречення сану, згаданих в останньому пункті, віднайдено лічені одиниці.

Попри те, що зречення духовного сану стало практично масовим явищем, точно визначити масштаби та простежити його динаміку за недостатньою репрезентативністю джерельного комплексу неможливо. Нам усе ж удалося виявити певні зведені статистичні відомості. Так, станом на 1 січня 1925 р. на території

⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.252. – Арк.44.

⁵¹ Там само. – Арк.49–219; Оп.3. – Спр.1174. – Арк.2–3, 6–7, 17, 19, 20, 23; Спр.1175. – Арк.74, 131; ДАЧО – Ф.Р-61. – Оп.1. – Спр.377. – Арк.7; Радянська влада та православна церква на Чернігівщині... – С.328.

дев'яти губерній УСРР (Волинської, Донецької, Катеринославської, Київської, Одеської, Подільської, Полтавської, Харківської та Чернігівської) налічувалося діючих храмів – 8178, закритих – 245; духовництва чинного – 6213 осіб, «зреченців» – 394⁵². Станом на лютий 1925 р. зафіксовано 427 випадків зречення сану (із них священників – 193, дияконів – 21, псаломників – 213) і відповідну кількість клопотань про відновлення колишніх духовних осіб у громадянських правах та внесення до списків виборців⁵³. Станом на березень – квітень 1925 р. – 557, на кінець травня 1925 р. – 652 випадків⁵⁴. За підрахунками упорядників «Мартирології українських церков» протягом 1927–1928 рр. зреклися сану 179 осіб, 1928–1929 рр. – 439 і 1929–1930 рр. – близько 2000 осіб⁵⁵.

Таким чином, у 1920-х рр. комуністична влада в Україні, формуючи власну конфігурацію взаємодії суспільства, свідомо, цілеспрямовано й планомірно руйнувала традиційний православний соціум не тільки на загальнодержавному та загальносуспільному, але й на глибинному рівні повсякденного життя всіх верств населення. Зокрема, поставивши ієрархію та клір усіх православних конфесій у матеріально-побутові та морально-психологічні умови «зачарованого кола» – постійного саморуйнівного вибору між суспільним конформізмом та мучеництвом за віру.

⁵² ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.190. – Арк.52.

⁵³ Там само. – Спр.193. – Арк.95.

⁵⁴ Там само. – Арк.113.

⁵⁵ Мартирологія українських церков: У 4 т. – Т.1: Українська православна церква: документи, матеріали, християнський самвидав України / Упор. О.Зінкевич, О.Воронин. – Торонто; Балтимор, 1987. – С.1031.

The present article is dedicated to the recantation of order by the clergy of all Christian denomination within the scope of everyday life of Ukrainian society in 1920th. The canonical foundations of institution of clergy as well as the features of keeping loyalty to pastoral ministry under the conditions of communist modernization of Ukrainian society in interbellum period were investigated.

